

Kommunikációelméleti és tudományfilozófiai feszültségek a tudományközi diszkurzusban

1. Bevezetés

Bizonynal nem véletlen, hogy a tudományos kutatás kommunikatív jellege általában háttérbe szorul, nem válik a tudományos kutatás kérdésévé. Ez a megállapítás még akkor is megállja a helyét, ha felidézünk Foucault munkásságát vagy a kritikai diszkurzuselemzés elmúlt évtizedekbeli teljesítményét. Valójában Foucault volt az, aki egyik nevezetes tanulmányában a diszkurzusrendek hatalmi viszonyait vizsgálta, és következtetései a tudományos diszkurzusok kommunikációs viszonyaira is vonatkoznak.¹ Mégis, ezek a kérdések másodlagosak az elméletek önmozgásának és egymásra hatásának, vitáinak rendjében. Az elmúlt évszázad tudományelméleti kánonjai az empíria (az egyetemesnek és történettől függetlennek tételezett tapasztalat) és a metaszinten megalapozott tudományos elmélet közötti viszonyt rögzítették, ám ennek a kommunikálása és vitatása, vitathatósága alig volt tudományos reflexió tárgya. Az igazolhatóság vagy a cáfolhatóság egy elméleten, egy paradigmán belül kapja meg érvényességét, nem kívülről. Az összemérhetőség vagy éppen összemérhetetlenség (kommenzurabilitás vagy inkommenzurabilitás), a különböző elméletek, teoretikus tételek és fogalmak, terminusok érthetősége, a diszkurzív átjárás ezek között ugyan

¹ Lásd Foucault 1991; Fairclough 1995; Fairclough–Chouliaraki 1999; van Dijk (ed.) 1997.

tudományelméleti vita tárgyát képezi Kuhn nevezetes könyvének megjelenése óta, azonban mindez inkább a tárgytudományos és metatudományos viták periferiáján marad. Emellett nemritkán a retorikai teljesítmény, például az egyszerűség és az elegancia fogalomkörei szervezik a tudományos kommunikáció értelmezését és önreflexióját.

Éppen ezért nem haszontalan közelebbről megvizsgálni a tudomány kommunikációs tevékenységét. Hiszen nincs tudomány kijelentés, bemutatás, vita, kérdezés és válaszolás, vagyis nyelvi tevékenység nélkül. A kommunikáció nem magától értetődő és nem egyfajta módon végrehajtható cselekvés, hanem változatai vannak, amely változatok hatnak a tudományos tevékenységre. Nincs tudományos újítás nyelvi innováció nélkül, a nyelv nem pusztán eszköz a kutatásban és annak megjelenítésében.

A mostani konferencia látszólagos határhelyzeteket hoz fel színre: azt célozza, hogy azonos vagy hasonló fogalmak mentén elképzelhető-e egymástól jól elkülönülő tudományok közötti beszélgetés, megvalósítható-e az eltérő elméleti keretek mellett is a közös jelentésképzés, a közös megértés a világ egyes dolgairól.

2. A tudományos kommunikáció, általános értelmezésben

Talán nem abszurd a tudományos kommunikáció magyarázatát egy nem tudományos fórum szövegéből indítani. Azért lehet ez érdekes, mert jól jelzi, hogy a meta- vagy tárgytudományos önreflexiótól független vagy attól elszakított bemutatás milyen mértékig képes arra az általánosításra, amely már szinte háttérbe tolja a lényegét. A Wikipédia angol változata pontosan lefedi a kérdés hétköznapi, korlátozott értelmezését, jóllehet az idézett szócikkek szakirodalomra hivatkoznak. A következő szócikkek foglalkoznak a tudományos kommunikációval, itt csak a lényegi meghatározás magyar fordításait idézve:

science communication: „nyilvános kommunikáció, amely tudományos témákat mutat be laikusoknak”;²

scholarly communication: „az a folyamat, amelyben kutatók, tudósok megosztják és közlik kutatási eredményeiket, hozzáférhetővé teszik a tágabb akadémiai közösség számára”; szabatosabban: „a tanítással, kutatással és kutatói szándékokkal kapcsolatos tudás létrehozása, átalakítása, terjesztése és megőrzése”;³

scientific communication: „az információtudomány vagy tudományszociológia része, amely a kutatók formális és informális információs csatornáit, kommunikációs szerepeit, valamint a formális publikációs rendszerek hasznosítását vizsgálja”.⁴

A fenti szócikkek, azok központi definíciói pontosan jelzik, hogy a tudományos kommunikációval kapcsolatos kutatások és tágabb hatókörű reflexiók elsősorban a kommunikáció technikájára összpontosítanak: az intézményszerkezetre, az „átvitel” meghatározó tényezőire, például a hozzáférhetőségre, elérhetőségre, a publikációs terek működési módjaira. Ugyanakkor a kutatók közötti dialógus kevésbé válik e témakör meghatározó tényezőjévé.

A tudomány művelői és értői azonban tisztában vannak azal, hogy a tudomány diszkurzusként, diszkurzív rendként határolható körül a társadalomban vagy a kultúrában. Az ókori görög megismerés- és tudományértelmezések így tételezték már a tudomány humán összetevőjét, s így történt ez később is. Jóllehet az objektíváló, racionalista és pozitivistá irányzatok mindig a megismerő embertől függetlenítendő léteben gondolták el a tudományt, nem teljesen indokolatlanul, ám ez a nézőpont, ez a megértő horizont éppen a tudományos tevékenység kérdező és megbeszélő jellegének kiiktatásával jutott gyakran nehéz helyzetbe. Jól mutatja ezt a 19. századi pozitívizmus, amely minden kiválósága és eredményessége ellenére kénytelen volt szembesül-

² https://en.wikipedia.org/wiki/Science_communication

³ https://en.wikipedia.org/wiki/Scholarly_communication

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Scientific_communication

ni az elméleti fizikában már a relativitáselmélet előzményeivel, majd magával az elmélettel és annak következményeivel, egy látószólag már lezárt világmagyarázat birtokában.

A tudomány mint tudományos kommunikáció a jelen értelmezésben a világ megismerésének és leírásának tudományos feltételek szerinti emberi tevékenysége, amelynek során

- a kutató önmaga számára megkonstruálja a tudományos tudást – már eleve kommunikációs keretben is – például belső beszéddel, amely mindig valamely hallgatóra irányul (ahogy Bahtyin kimutatta);
- e tevékenység más kutatókkal diszkurzív viszonyban történik: (i) a korábbi kutatási eredmények közlőivel, (ii) szűkebb és tágabb szakmai közösségeivel és személyeivel;
- a konstruálás nyelvi közegben történik, szövegek létrehozásában és megértésében;
- a kutató a kutatás tárgyára fókuszálva a kutatás tárgyát mint tudást létrehozza;
- a diszkurzív rend része, hogy a kutatás és a tudományos szöveg tárgya és értelme nem azonos magával a dologgal, amelyre a kutatás irányul.

Az ekképp összefoglalt tevékenység folyamat jellegű és diszkurzív, csakis kommunikáció keretében történik. A tudományos kommunikáció általános jellemzői ekképp alakulnak:⁵

- magas fokon szervezett intézményrendszer működteti;
- autonóm: önmagát körülhatárolja, de nem izolálja, saját magát más kommunikációs rendszerekkel viszonyban határozza meg;
- önmagát hozza létre, folyamatos önalakítással;
- szerkezete és működési módja specifikus, de nem független az emberi kommunikáció általános jellemzőitől;

⁵ Vö. Luhmann 1998.

- a reflexió, önreflexió igen magas szintű;
- az adott kultúrának egyszerre (i) része, egysége és (ii) létrehozó, alakító tényezője.

Ebben az értelemben a tudomány diszkurzusokban,⁶ beszéd-rendekben létezik. A tudományos diszkurzus olyan intézmény, amelyet a közös kutatási téma, kutatási tevékenység, elmélet és nyelv koherenciája jellemez, amelynek a résztvevő tagok közötti állandó kommunikáció, az állandó kommunikatív cselekvés az egyik működtetője.

3. A kommunikáció két proto-modellje

A kommunikáció a modernségben több karakteres elméleti értelmezést kapott. Ezeknek az értelmezéseknek a háttérben alapfogalmak dichotómiái állnak, amelyek valójában általános világmagyarázatok részeként formálódnak meg. Így a közösség, a rendszer, a struktúra tekinthető (i) statikus, dologszerű létezőnek, de tekinthető (ii) folyamatában, a cselekvésekben megvalósuló humán intézménynak, amely azáltal létezik, hogy cselekszik, másra irányulva önmagát is mindig létrehozza. A kommunikációt az európai elméleti gondolkodás a fenti dichotómia mentén két proto-modellben ragadta meg.

A kommunikáció kétfajta értelmezése első, rövid megközelítésben a következő:

1. A kommunikáció mint a résztvevőktől és a kommunikált üzenettől független külsődleges, egyirányú esemény, amelyhez a beszédhelyzet adva van, és amelyben a nyelv eszköz, a szöveg azonos megértési feltételekkel férhető hozzá minden résztvevő számára.
2. A kommunikáció mint a cselekvések lényegi belső része: a cselekvés, annak reflexiója belső tényezője, az emberi te-

⁶ Foucault 1991; lásd továbbá Kuhn 2000-ben a paradigma értelmezésének részeként.

vékenység közege és „közvetítője”, és amely a megértés, a közös jelentésképzés autopoietikus, reflexív és önreflexív jellegének feltétele. Eszerint a kommunikáció dinamikus, időben történik, a résztvevők önmagukat, közös-ségüket és tudásukat ezekben a folyamatokban hozzák létre mindig újból.

A kommunikációnak ez a kétféle teoretizálása csak részlegesen az a megismerési dichotómia, amely szerint vagy a tárgyas objektív világ és a megismerő szubjektum kettőssége, vagy a megismerő ember perspektíváltsága, biológiai és történeti meghatározottsága és az ebből eredő világismeret antropológiai keretezettsége szerint ismerjük meg a megismerést.

A fő kérdések a tudományt illetően itt a következők:

Folyik-e közös jelentésképzés, azaz értelemalkotás a tudományos kommunikációban, vagy csak egyirányú közvetítés, mediatizálás van?

A ráció, az ész irányítja-e ezeket a tevékenységeket objektív instanciaként, és/vagy diszkurzív, dialogikus megértő műveletek történnek, amelyekben az ágensek a kutatók?

A tárgyra irányulás módja (i) tárgyasítás vagy (ii) konstruálás, megértés?

Más kommunikációs struktúra feltételezhető:

- ha a tárgyasító keretben a megismerő szubjektum és a megismerendő objektum egyértelműen elkülöníthető, és a megismerő szubjektum beszámol objektív nyelvezettel; illetve
- ha a konstruáló keret szerint a megismerő szubjektum perspektíváltsága (biológiai és történeti meghatározottsága) befolyásolja a megismerést, a megismerendő objektum megismerése visszahat a megismerőre önismerete és a világhoz való kapcsolata megváltozásával.

Bár a két változat között látszólag nagy a különbség, az elméleti, módszertani szigorúság mindkettő esetében megvalósítható.

Két proto-jellegű kommunikációmodell, két kommunikációs alapséma körvonalazható. E két proto-modell nem független

a megismerő ember és a megismerés tárgya közötti viszonytól, tehát nem csupán a kommunikáló felek közötti viszonyon alapul. Továbbá: nem elméleti konstruktumok, hanem létező megvalósulások is.

3.1. A racionális cselekvésmodell

A ráció vezérelte (racionális), célra irányuló kommunikatív cselekvés modellje főképp Habermas, részben Jakobson kidolgozásában vált ismertté.⁷

Ebben a megközelítésben a beszédcselekvés csak más cselekvésekkel együtt érvényesülhet, a kommunikatív cselekvés csak mint más, a világhoz viszonyuló cselekvések infrastruktúrája válsul meg. Habermas Wittgensteinre hivatkozik: a nyelvi cselekvés szabályok szerint megtörténik, de abból nem derül ki, miért úgy cselekszik a cselekvő, ahogy, a műveleti szabályoknak nincsen magyarázóerejük.⁸

A kommunikatív cselekvő és a cselekvés három viszonya meghatározó:

- a teleologikus (stratégiai) cselekvés: a cselekvő és az objektív világ viszonyában,
- a norma szerint szabályozott cselekvés: a cselekvő és a szociális és objektív világ viszonyában,
- a dramaturgiai cselekvés: a cselekvő és a szubjektív és objektív világ viszonyában.

A Habermas-féle elmélet kommunikatív cselekvésfogalma szerint a nyelv a megértésfolyamat egy médiuma, amelyben egy világhoz viszonyulnak a résztvevők, amelynek során kölcsönös igazságkijelentéseket tesznek, amelyeket elfogadni és vitatni lehet.

⁷Vö. Habermas 1988; Jakobson 1969.

⁸Habermas Wittgensteinnek egy tételére hivatkozik: Operationen be-rühren die Welt nicht. Habermas 1998: 1, 147.

Ebben a cselekvésmodellben az interakcióban részt vevők azt a racionalitáspotenciált mozgósítják, amely a cselekvők három világvonatkozásában mutatkozik meg, a megértés céljának együttműködő jellege érdekében. A megértés itt azt jelenti, hogy az interakcióban részt vevők a megnyilatkozás vélt érvényét (igazságát) egységesen elfogadják. Ez azon alapul, hogy a beszélő egy bírálható megnyilatkozást tesz, amelyben a cselekvő és a világ közötti kapcsolatról egy alapvetően objektív ítéletet mond ki, és amellyel a társát (Gegenüber) racionálisan motivált állásfoglalásra készíti.

A cselekvő három érvényességi igényt állít fel impliciten:⁹

- hogy a kijelentés igaz (a propozicionális tartalom egzisztenciafeltételei ténylegesen teljesülnek),
- hogy a beszédcselekvés egy érvényes normatív kontextusban megfelelő (azaz a normatív kontextus legitim),
- hogy a megnyilvánuló beszélői szándék úgy van gondolva, ahogyan meg van formálva.

Az ekképp értett kommunikatív cselekvésben a cselekvők a megnyilatkozással a megnyilatkozás és a három világ (az objektív világ, a szociális világ és a szubjektív világ) közötti viszony igazságát, helyességét és igazolhatóságát állítják fel, konszenzust keresve, a beszélők eltérő világainak egyfajta egyeztetésével. A kommunikatív cselekvés nem a megértés cselekedetének értelmező módon végrehajtott eseménye.¹⁰

Ebben a kommunikációs struktúrában a résztvevők individuumok, akik tárgyiassan viszonyulnak közlésük tárgyához, eszközként kezelik közlésük médiumát, és kommunikációs társukhoz a racionális igazságon keresztül közelednek. A közösségképzés ebben a kommunikációs struktúrában háttérben marad.

⁹ Habermas 1998: 1, 149.

¹⁰ Habermas 1988: 1, 151.

3.2. A konstruáló jelentésképzés modellje

A konstruáláson, közös jelentésképzésen alapuló kommunikációmodell a dinamikus beszédeseményből, a nyelvi és megértő tevékenységből indul ki, amely megismerő emberek, elmék között történik. N. Luhmann, M. Tomasello, C. Sinha, R. Langacker és mások műveire lehet itt hivatkozni,¹¹ tágabban a hermeneutikára (Heidegger, Gadamer, Ricœur elméleteire¹²).

Ebben a modellben a nyelvi kommunikáció emberek között történik meg, a beszélőtársak szándékaival, elvárásaival és megértési folyamataival együtt, mindig valamilyen beszédhelyzetben.¹³ A prototipikus beszédhelyzetben két ember beszélget egy tér- és időkontinuumban, vagyis a beszélőtársak közvetlenül érzékelik egymást, közel vannak egymáshoz. A nyelvi interakcióban közösen cselekszenek: a beszélő beszél, a hallgató pedig feldolgozza a beszélő szövegét. Mindkét beszélőtárs cselekszik, aktív, hiszen mind a beszéd, mind a beszéd megértése tevékeny embert kíván. Ezzel együtt a pillanatnyi beszélő és hallgató viszonya aszimmetrikus, mert a beszélő irányítja a hallgató figyelmét. A beszélőtárs mindig integrált beszélő/hallgató, vagyis a beszélgetés egyik szakaszában beszélő, a másik szakaszban hallgató, és a két szerepet gond nélkül tudja váltogatni. Emellett a pillanatnyi beszélő mindig hallja saját beszédét, a pillanatnyi hallgató pedig belső, mentális választ tervez vagy hoz létre társa beszéde alatt, amelynek egy részét gyakran el is mondja, amikor rá kerül a sor.

A cselekvő ember cselekvése másra irányul, az ember másra irányuló (intencionális) cselekvő. Az emberi cselekvés egyrészt a cselekvés tárgyára irányul, másrészt a társakra, a közösségre. A kommunikáció során a beszélő nyelvi tevékenysége egyrészt a hallgatóra irányul, a hallgató mentális állapotát változtatja meg

¹¹ Luhmann 1998; Tomasello 2002, 2008; Sinha 2009; Langacker 2008.

¹² Heidegger 1993; Gadamer 1984; Ricœur 1999a.

¹³ Vö. Sinha 2009; Tátrai 2011; Tomasello 2002, 2008.

közlésével. Másrészt a beszéd tárgyára irányul cselekvése, arra vonatkozik szövege.

A nyelvi tevékenység interszubjektív: a beszélőtársak (a pillanatnyi beszélő és hallgató) együtt hozzák létre a kommunikációs folyamatot és azon belül a megértést. A beszélőtársak közösen egy harmadikra, beszélgetésük tárgyára, annak szövegszerű megjelenésére és körülményeire irányítják a figyelmüket. Ebben a folyamatban a beszélő a kezdeményező, a saját figyelmét valamely jelenség köti le, és beszédével társának a figyelmét is arra irányítja. Mindketten tudnak a közös figyelemirányításról, arról, hogy mindkettejük figyelmének középpontjában ugyanaz a dolog, esemény áll az adott pillanatban; és arról is, hogy e közös cselekvést a beszélő kezdeményezte, és azért sikeres, mert mindketten képesek a figyelemirányításra (mindketten intencionális lények), és ezt is tudják egymásról. A közös figyelmi jelenetben a beszélőtársak egyúttal közösen ugyanazokra a dolgokra, folyamatokra, jelenetekre vonatkoztatják a szöveg egyes elemeit (ezekre referálnak).

A prototipikus emberi kommunikáció közös cselekvés két vagy több beszélőtárs között, akik figyelmük közös irányításával, a megkonstruált nyelvi kifejezések közös megértésével tartanak fenn kapcsolatot egymás között.

A kommunikatív cselekvés lényegi mozzanata a konstruálás.¹⁴ A konstruálás egy világbeli esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül.¹⁵ A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják.¹⁶

A beszélő és a hallgató a nyelvi kifejezésekkel, grammatikai szerkezetekkel szövegekben konceptuális tartalmakat konstruál.

¹⁴ Vö. Langacker 1987: 128–129, 138–141, 2008: 55–89.

¹⁵ Langacker 2008: 55.

¹⁶ Verhagen 2007: 48.

A nyelv nem tükrözi a valóságot, hanem a beszélő mentálisan megkonstruálja a valóság egy részletét leképezési viszonyokban. A nyelv nem eszköze, hanem közege a megismerésnek és a kommunikációnak. A konstruálás a kategorizáción alapul, és fontos műveleti tényezője a figyelemirányítás, a profilálás, a hatókör, a feltűnőség és a nézőpont.

Ebben a kommunikációs struktúrában

- az értelem közös jelentésképzés eredménye, nem egyetlen külső instancia (a ráció) a viszonyítási pont, hanem a tapasztalatok és a kultúrában kumulált tudás előhívható része;
- a reflexív cselekvések viszonyítása is megtörténik, a más jelentésképzésekkel való viszonyítás: a kánonhoz, a normához, a kontextushoz viszonyítás, amely egyszerre elkülönülés és kapcsolatlétesítés, a határok megvonása és a környezet kijelölése;
- a reflexió és az önreflexió jelentős tényező;
- a közösségképzés lényeges elem: a megismerés dialogikus cselekvései közösséget képeznek.

Ez a kommunikációs struktúra autopoietikus elemeket tartalmaz: mind a személy, mind a közösség önalkotásának megkerülhetetlen tényezője.

4. Kommunikáció elméletek és tudományok között

A tudományos kutatások diszkurzív természetűek, kommunikálnak a saját diszkurzív rendjükön belül és e rendek között egyaránt. Kommunikációjuk valamelyik fentebb ismertetett kommunikációs rend mint típus egy-egy megvalósulása az adott történeti kommunikációs és kulturális keretek között.

A két proto-kommunikációs modell

- egyaránt megvalósul bizonyos helyzetekben;
- az elméletekben és hatalmi küzdelmekben élesen szemben állhatnak egymással;

- a tudományos kommunikációban a két modell valamelyikének érvényesülése összefügg a tudományfilozófiai kerettel: a racionális, célra irányuló kommunikációtípus jobban illik a deduktív axiomatikus metatudományos kerethez, amely inkább hierarchikus (tehát egy központból kiinduló) és erősen körülhatárolt kommunikációs struktúrában működik, míg a konstruáláson, közös jelentésképzésen alapuló típus a konstruáló, empiriát és elméletet kiegyensúlyozottan alkalmazó metaszintre épülő elméletekhez illik jobban, amely inkább heterarchikus (tehát több megosztott központban működő) és körülhatárolt, de a paradigma- vagy tudományközi környezetet kijelölő és azzal kapcsolatot létesítő kommunikációs struktúrában működik.

A 20. században sokáig két uralkodó analitikus tudományfilozófiai irányzat határozta meg a tudományos kutatás metaszintű keretét. E két metaelmélet művelői „a tudományos megismerés elemzését a logikai analízisre korlátozták. Elvileg is megalapozott szándékuk ezen belül az volt, hogy az ismereteket csupán igazolásuk és nem felfedezésük szempontjából vegyék szemügyre. Azokat az empirikus és logikai eljárásokat, módszertani előírásokat igyekeztek megadni, amelyekkel a tudományos és nem tudományos ismeretek egymástól elhatárolhatók, illetve amelyek révén az előbbiek igazságértéke (igaz vagy hamis volta) véglegesen, egyszer s mindenkorra megállapítható”.¹⁷ E tudományfilozófiákat az ész, a racionalitás abszolutizálása vezette, az, hogy a tudományos észszerűségnek a priori elvei léteznek.

Az induktív verifikáción alapuló logikai pozitivisták elméletek az elmélet igazolhatóságát kívánják meg, vagy abszolút ismérvek alapján, vagy ténylegesen meglévő bizonyítékok alapján a teória valószínűségét vizsgálják. Ennek az irányzatnak a klasszikus változatát a Bécsi Kör dolgozta ki.¹⁸

¹⁷ Fehér 2000a: 236.

¹⁸ Lásd Altrichter (szerk.) 1972.

A másik irányzat szerint a deduktív falszifikáció a döntő, az a mozzanat, amelynek során a megvizsgált, empíriával szembesített elmélet megcáfolódik, és szükségessé válik annak új kidolgozása. Vagy ellenkezőleg: az elmélet megerősítése (korroborációja) következik be.¹⁹

Kiemelendő, hogy az itt említett tudományelméletek a természettudományok elméleteire hivatkozva lettek kidolgozva, és alkalmazásuk a társadalom- és bölcsészettudományok területén komoly vitákat és feszültségeket eredményezett, nem szűnő folyamatokban.

Az analitikus tudományfilozófia alternatívájaként jelent meg a naturalizált tudományelmélet,²⁰ amely az empíriát, a leírást (szemben az igazolással vagy cáfolással) helyezi előtérbe a posteriori eljárásokkal, illetve a tudásszociológia,²¹ amely a tudományos megismerést szociológiai keretben modellálja.

Az analitikus, naturalizált és tudásszociológiai tudományelméletek több lényeges ponton különböznek, azonban abban közősek, hogy a természettudományok objektivista, logikai alapú igényéből indulnak ki, és azt általánosítják.

A társadalom- és bölcsészettudományok fontos irányzatai mind a fenomenológia, mind a hermeneutika rendszerében metaelméleti támaszokat találtak a főttebb megnevezett rendszerek mellett, továbbá a tudományfilozófiai és tárgytudományos elméleti keretek szigorú zártságát tették nyitottabbá éppen ez utóbbiak korlátai miatt.²² A hermeneutikára alapozott tudományok a megértő, megismerő ember mint a környezetével már eleve kölcsönviszonyban álló cselekvő és az általa saját képességei révén megismerhető világ idealizáló vagy dinamikus megismerését veszik alapul.²³ Az irodalomtudományban, általában a művészetelméletben a hermeneutika 20. századi kidolgozása és

¹⁹ Lásd Popper 1979, 1997.

²⁰ Vö. Quine 1999; Kertész 2001.

²¹ Vö. Bloor 1991; Kertész 2001.

²² A nyelvtudomány esetére lásd Harder 2007.

²³ Lásd például Gadamer 1984.

a strukturalizmussal szembeni metaelméleti kerete²⁴ éppúgy jól példázza ezt a fordulatot és az ebből eredő vitát, mint a nyelvtudományban a funkcionális kognitív nyelvészet²⁵ fellépése a generatív nyelvészettel szemben.

A fõnt említett metatudományos irányzatokat vizsgálva szembetûnõ, hogy a tudományelméletek kommunikációhoz való viszonya egyrészt periferikus, kidolgozatlan. Másrészt amennyiben valamilyen mértékig önreflexív, a nyelvre mint rendszerre összpontosít, amely mintegy eszközelvû megfelelési viszonyban áll az elmélet és a leírás logikai rendszerével. A használatnak, a tudományos eredmény nyelvi reprezentációjának kérdései fõképp a hermeneutikában kerülnek elõtérbe. A nyelv értelmezése természetesen kulcs a kommunikáció értelmezéséhez.

Az analitikus tudományelmélet egyik válasza a nyelv kérdésére az eszményi, tökéletes nyelv kialakításának igénye volt, elsõsorban a Bécsi Kör, Carnap kidolgozásában. A nyelv fõ jellemzõje ebben a megközelítésben az egyértelmûség és az elmentmondás-mentesség. A tökéletes nyelv nincs kiszolgáltatva a mindennapi nyelv többértelmûségének, bizonytalanságainak, a tökéletes nyelv logikai pontossággal és következetességgel referál a tudományosan megerõsíthetõ igazságra. Ennek a nyelvértelmezésnek változata a logikai alapú tudományos nyelvek, mesterséges nyelvek eszméje. A tökéletes nyelv „tisztá, semleges megfigyelésnyelv”, ám ennek megléte vagy létrehozása illúzió.²⁶ A tökéletes nyelv igénye a tudományos nyelvet le kívánja választani a mindennapi nyelvrõl, ezáltal a tudományos kommunikációt a mindennapi kommunikációról. Ez a nyelvértelmezés a racionális kommunikációs cselekvésmoddal rokon. Ennek megfelelõen a tudományos kommunikáció az eszközként alkalmazott, racionális és logikai alapon álló, egyetemes szemantikájú nyelv révén lehetséges.

²⁴ Gadamer 1984, 1988; Jauß 1991; de Man 2002.

²⁵ Langacker 1987; Harder 2007.

²⁶ Vö. például Kuhn 2000: 133–135.

A hermeneutika a nyelvet a kölcsönös megértés olyan közegének tekinti, amely lényegi módon része a kommunikációnak. „...a beszélgetésnek saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva van. [...] Megérteni, amit valaki mond – ez, mint láttuk, a dologban magában való egyetértést jelenti, nem pedig azt, hogy belehelyezkedünk a másikba, és megismételjük az élményeit. [...] *ez az egész folyamat nyelvi jellegű*”.²⁷ A nyelv az értelemkonstituálás diszkurzív és dialogikus tényezője. A hermeneutika nyelvértelmezése a konstruáló kommunikációs modellel áll összhangban, amelyben a közös jelentésképzés dinamikája érvényesül.

A tudományos kommunikáció szerteágazó kérdésköréből érdemes kiemelni a megértés, a megérthetőség tényezőjét. Azért ezt, mert – a konferencia fő témájához illeszkedve – a megérthetőség döntő szempont a különböző elméletek, módszertanok és tudományágak közötti kommunikációban. A megértés és megérthetőség egy alaptényezője az összemérhetőség, egy másik meghatározó faktora – az összemérhetőséggel összefüggve – a nyelvi közeg, a szakszavak és szakszövegek kölcsönös érthetősége, elkülönülése vagy átfedése.

Az összemérhetőség vagy éppen összemérhetetlenség az ezredforduló utáni tudományelméletben és tárgytudományos kutatásokban Thomas Kuhnnak a tudományos forradalmakról szóló művét²⁸ követő befogadástörténet egyik legfontosabb fejleménye, és bizonyos fokig a tudományos kommunikáció hiányos önreflexiójára adott válasz. Kuhn az egyes paradigmák közötti inkommenzurabilitást abban ismerte föl, hogy az egyes egymással vetélkedő paradigmák nem képesek diszkurzusba lépni egymással kommunikációs okokból:

²⁷ Gadamer 1984: 269. Kiemelés az eredetiben. Lásd még Heidegger 1993; Tomasello 2002; Tátrai 2011.

²⁸ Kuhn 2000.

Már több okát is megtaláltuk annak, hogy a versengő paradigmák védelmezői miért nem érthetik meg sohasem teljesen egymás szempontjait. Ezeket az okokat összefoglalóan a forradalom előtti és a forradalom utáni normál tudományos tradíciók összemérhetetlenségeként jellemeztük, itt elég, ha röviden áttekintjük őket. Először is, a rivális paradigmák képviselőinek véleménye gyakran eltér abban a kérdésben, hogy mely problémákat kell minden paradigmajelöltnek megoldania. Más normákhoz igazodnak, illetve másként definiálják a tudományt. A mozgás elméletének magyarázatot kell-e adnia az anyagi részecskék közötti vonzóerőkre, vagy elég, ha egyszerűen csak regisztrálja létezésüket? A newtoni dinamikát azért vetették el oly sokan, mert – és ebben Arisztotelész elméletével éppúgy szembekerültek, mint Descartes-ével – az utóbbi lehetőség elfogadását jelentette. Így azután, mikor végül is elfogadták Newton elméletét, egy kérdés száműzetett a tudományból. Az általános relativitáselmélet büszkén állíthatja, hogy megoldotta ezt a kérdést.²⁹

A tudománytörténeti változás az egyes elméletek szakszavainak különböző nyelvekre való lefordítását, illetve az egyes azonos tárgy tudományon belüli eltérő elméletek közötti terminológiai átjárást helyezte a vita középpontjába. Kuhn maga szembesült a kérdéssel, és rá adott válasza erősen kételkedő lett. Kuhn nyelvi és kommunikációs reflexiója a két prototipikus kommunikációs rendszer és azok nyelvértelmezése között megy el. Egyrészt nem adhatja föl az objektív pontosságra való törekvés elvét, másrészt látja a nyelv használati jellegéből, a nyelvi tevékenység dinamikus jelentésképző természetéből eredő dilemmát. Innen a kijelentése, miszerint „nem létezhet tudományosan vagy empirikusan semleges nyelvi vagy fogalmi rendszer”.³⁰ Az összemérhetetlenség „akkor áll fenn két elmélet között, ha kijelentéseik egymásra kölcsönösen lefordíthatatlan nyelven vannak megfogalmazva”.³¹ Kuhn több elemzett példája közül az egyik a bolygó fogalma

²⁹ Kuhn 2000: 154.

³⁰ Kuhn 2000: 152.

³¹ Fehér 2000: 255.

és megnevezése, amely Arisztotelész magyarázatában más, mint Kopernikuséban, jóllehet ugyanazzal a szóval lehet ezeket megnevezni.

„Kuhn az inkommenzurabilitás részleges feloldását még a különböző nyelvek közötti fordítás lehetőségében látja, bár hozzászeli, hogy mivel nincs semleges (harmadik) nyelv, sem pedig elméletfüggetlen (interpretálatlan) tapasztalat, »amikor egy elméletet vagy világszemléletet lefordítunk a saját nyelvünkre, ezzel még korántsem tettük magunkévá«. Nem szűnik meg idegenszerűsége, s nem tudunk benne úgy gondolkodni, mint a sajátunkéban”.³² Az összemérhetetlenség kérdésére Kuhn a továbbiakban az összehasonlíthatóság kiegészítő fogalmával dolgozik, illetve az egyes elméletek lexikonjainak elkülönülését és fordíthatóságát vizsgálja.³³ A Kuhn által fölvetett kérdések nyomán is kiterjedt vita alakult ki a lefordíthatóságról, az összemérhetetlenséget meghaladni képes tudományos szemantika eszményéről és létrehozhatóságáról (például Quine, Feyerabend, Kripke és mások közreműködésével).

Mint fentebb látható volt, a hermeneutikai megközelítés a nyelvben részesülő megértés vázolásával nyitva tartja a lehetőséget a másfajta magyarázat, elmélet megértése felé. Ez a nézőpont tételesen nem terjeszkedik ki a természettudományokra, de nem is tagadja annak lehetőségét. Amennyiben reflektál a metatudományos szintre, akkor azt kettős értelemben teszi: egyrészt a megértés általános humán természetét tételezi, másrészt a tudományágak elméleti és módszertani kereteiben megmutatkozó különbségeket is számon tartja.

³² Fehér 2000: 254; a Kuhn-idézet helye: Kuhn 2000: 197.

³³ Lásd még Kuhn 1982.

5. Megosztott fogalmak és szavak

Az imént jellemzett kommunikációs modelleknek és struktúráknak, illetve a velük összefüggő tudományelméleteknek sokféle megvalósulásuk van, nyilvánvalóan számtalan külön tárgyalandó összetevővel. Az alábbi kommunikációs tényezők meghatározóak a megvalósulásokban:

- a szöveg státusa a kutatási folyamatban: beszámoló, tárgyas közlés, a megértés és az értelmezés eszköze vagy alkotó közege;
- a tudományos és a nem tudományos kommunikáció viszonya, elkülönülés és átjárás;
- az elméletek, irányzatok és iskolák intézményesülése, többek között saját kommunikációs színtereik és rendszereik kialakítása és működtetése;
- tekintélyi és értékközpontok kommunikációs konstruálása;
- nyelvértelmezés, a tudományos diszkurzus szemantikája/szemantikái, az elméletek közötti megértés szemantikai közege;
- a kutató és a kutatás mint intézmény kommunikációs cselekvési formái és azok viszonya a kutatási eredményekhez és a kulturális közeghez;
- a kutató kommunikációs szerepe: igazságteremtő és -osztó, vagy normatív és kanonizáló, vagy a kutatás tárgyát előtérbe helyező;
- kulturális hatások: globalizáció, médiumváltozás (elektronikus kommunikáció, internet), parttalanság és átláthatóság.

A tudományos kommunikáció és fogalomértelmezés többféle értelmezése és gyakorlata mutatható ki a tudomány diszkurzív jellegének főképp 20. századi megerősödése folyamán. Az üzenetközlési formák gyarapodása és a hozzáférés lehetőségének könnyebbé és gyorsabbá válása, valamint a kutatóhelyek számának növekedése a főnti kommunikációs tényezők jelentőségének megnövekedésével is járt.

A jelen konferencia témájára összpontosítva az egyik fő kérdés tehát az, hogy miről van szó, miről szól a beszélgetés, a tudományos beszélgetés. Van-e összeegyeztethető nyelv, fogalomkészlet és ezekhez tartozó megismerő perspektíva, vagy ezek lehetetlen ábrándok, intuitív társítások? Szabatosabban: egy tudományos elmélet és módszertan rendszerének egyes elemei analóg viszonyba hozhatók-e egy másik tudományos elmélet és módszertan rendszerének egyes elemeivel? A dolog mint megértett dolog, ami a kutatás tárgya, lehet-e viszonyban más dolgokkal, a fogalom maga, ami a kutatás tárgyának a leképezése és nyelvi megnevezésének alapja, kiterjeszthető-e más tárgyra, vagy sem? Vajon egyetemes szemantika és egyetemes ráció szabályozza-e az összemérhetetlenséget vagy éppen az összemérhetőséget, vagy szemantika- és megismerésemélet-függő a válasz a fenti kérdésekre?

Részletesebb elemzés nélkül csak néhány példát lehet bemutatni a jelen keretek között. Olyan példákat, amelyek részben azt mutatják, hogy van átjárás, van összemérhetőség erősen elvont szinten egyes tudományágak között. De az átjárás csupán részleges és korlátozott.

A magyar nyelvben is ismeretes és bőséggel használt *struktúra* szó és az általa jelölt fogalmak hálózata arra lehet példa, hogy egy fogalmat és az azt jelölő szót (nemzetközileg hasonló alakban és kiejtésben elterjedt kifejezést) analóg módon alkalmaznak egymástól erősen eltérő tudományok és egy-egy tudományon belül elméletek úgy, hogy maga a fogalom és a kifejezés megtartja analóg voltát az egyes megvalósulásokban. Hangsúlyozni szükséges, hogy e rövid áttekintésben nem a strukturalizmus tudománytörténeti rekonstrukciója következik, hanem a *struktúra* szó és az általa jelölt fogalmak konceptuális magjának igen rövid jellemzése.

A *struktúra* szó latin eredetű, a latin jelentése: „ordentliche Zusammenfügung, Ordnung, Schichtung, Gefüge; Bauwerk; Bau”,³⁴ „to build”.³⁵ Ezekből a fogalmi és szemantikai tartomá-

³⁴ Drosdowski–Grebe 1963: 690.

³⁵ *Oxford English Dictionary*. 1165.

nyokból vált a *struktúra* azzá, ami már a 19. század második felében a tudományban megjelent.

A struktúra fogalmát és az azt megnevező latin eredetű szót a következő tudományágak használják hosszú ideje, rendszeresen, definícióval és magyarázattal ellátva (a lista nem teljes): geológia, kémia, biológia, orvostudomány (anatómia, agykutatás, neurológia), matematika, logika, műszaki tudományok (építészet, gépészet), szociológia, nyelvtudomány, irodalomtudomány, néprajz (folklorisztika, antropológia), zenetudomány, pszichológia, kognitív tudomány, mesterséges intelligenciakutatás (számítógép-tudomány).

Az itt felsorolt tudományok és azok részterületei, elméletei és módszertanai a saját tudományelméleti és tárgytudományos teoretikai kereteikben értelmezik a struktúra fogalmát és tartalmát. Ugyanakkor a struktúra tudományos konceptuális tartalmi rendelkeznek olyan összetevőkkel, amelyek közösnek, általánosan elismertnek tekinthetők. Ilyen tényezők a következők. A struktúra:³⁶

- teljesség, egység, összesség részekből;
- dologszerű, tárgyként konceptualizálódik (könnyű megérteni, feldolgozni);
- részekből álló egész, amely elkülönül más egészekről;
- látszólag csupán forma, alak, de csakis funkciókkal;
- totalitás, minden szükséges alkotóeleme megvan;
- inherensen rész-egész jellegű, a részek együttműködése nélkülözhetetlen és emergens jellegű (a részek minőségileg más egészet alkotnak);
- egész egységében a részek valamilyen rend alapján léteznek;
- részeinek elrendeződésére jellemző a stabilitás, szilárdság, koherencia és jellegzetes külső megjelenés;
- elemei az egészen belül kapcsolódnak, integrálódnak, megakadályozva az egész szétesését;
- szinkrón jellegű, jelen idejű ('egyidejű').

³⁶ Vö. Pullan 2000; Saussure 1998; Lévi-Strauss 2001; Jakobson 1969; Luhmann 1987: 30–91, 1998: 595–633; Ricœur 1999b.

A *struktúra* szó és az általa jelölt fogalom konceptuális magja – mint látható – összetett, gazdag fogalom, amely egy hasonlóképpen kiterjedt fogalmi tartományban központi tényező. Ez a konceptuális mag bizonyosan nem a priori jelent meg a tudományos elméletekben és leírásokban, hanem fokozatosan alakult ki, prototípushatásoknak kitéve.³⁷ A *struktúra* jelöltje, a kutatás tárgya igen sokféle lehet. Nyilvánvaló, hogy az épület vagy a gép struktúrája a maga közvetlenül tapasztalható, sőt létrehozandó voltában ontológiailag és ontikusan is más jellegű (közvetlen tárgyszerű), mint a benzol vagy a DNS rekonstruált szerkezete. Hasonlóképpen különböznek az előzőekben említettektől az irodalom vagy a mindennapi beszéd szövegeinek vagy a zenedaraboknak a struktúrái, a szövegek mondatainak vagy a zenedarabok egységeinek a struktúrái. A neuronrendszerek vagy a társadalmi struktúrák szintén ismét elkülönülnek a többi struktúrától az empiriában és a leírásokban. Azonban – ismét prototípushatások nyomán – az előzőekben a struktúra konceptuális magjaként felsorolt tényezők többségének megfelelnek.

Mindez azt eredményezi a reflexív vizsgálatban, hogy a *struktúra* szó és az általa jelölt fogalom nem tekinthető összemérhetőnek különböző tudományágak között. Egy tudományon belül a *struktúra* szó és az általa jelölt fogalom többféle értelmezést kaphat. Azonban az irodalomtudomány vagy a nyelvtudomány struktúraértelmezéseit megvizsgálva az látható, hogy a formális strukturalista struktúraértelmezések és a funkcionális hermeneutikai struktúraértelmezések nagy részben egyetértenek a struktúra konceptuális magjának főnti leírásával. A szétkülönbözés a struktúra további értelmezési keretében jelenik meg. Abban például, hogy egy irodalmi mű struktúrájának az érthetősége mennyire független vagy függő a befogadó saját, történetileg meghatározott nézőpontjától és befogadói műveleteitől. Vagy abban, hogy egy mondat mennyire pusztán algoritmikus szerkezet, függetlenül minden környezeti (kontextuális) tényezőtől, univerzá-

³⁷ Rosch 1977; Rosch–Mervis 1975.

lis és genetikailag örökölt tudáson alapulva, vagy mennyire függ a beszélő kognitív és más képességeitől, kultúraspecifikus világsmereteitől és anyanyelve leképezési módjaitól.

Itt tehát az objektív megismerés és a magyarázat kettőssége sajátosan mutatkozik meg. Amit a természettudományos alapoza-sú tudományelmélet kettéválaszt, elkülönít, és amit a hermeneu-tikai tudományelmélet összekapcsol (pontosabban egy vizsgálat tényezőinek tekinti), az a fenti példában a két tudományelméleti irányzatban egyaránt érvényesnek bizonyul. Ezáltal a *struktúra* szó és az általa jelölt fogalom alkalmas a különböző tudomá-nyok közötti kommunikációra, a diszkurzusban részt vevő felek megérthetik egymást, szabatosabban szólva: közösen meg tudják érteni az egyik vagy másik tudomány vagy tudományos elmélet struktúrafogalmát.

Nyilvánvaló, hogy a példa további elemzése szükséges annak kiderítésére, hogy az egyes tudományok és elméletek struktúra-értelmezése hogyan viszonyul egymáshoz részleteiben, poliszém hálózatnak tekinthető-e a struktúra tudományos meghatározá-sainak hálózata, és ha igen, milyen viszonyok vannak az egyes definitív jelentések között.

Más esetekben egy tudomány nyíltan metaforizál egy másik tudományból vagy a mindennapi megismerésből vett fogalmak-kal. Néhány példa említésére van mód a nyelvtudomány és más tudományok kapcsolataiból. A generatív grammatika által hasz-nált ismert metafora például a *mélyszerkezet, felszíni szerkezet, mozgatus, kormányzás és kötés*. A kognitív nyelvészet fontos, me-taforikusan leképezett fogalma például a *profilálás, lehorgonyzás*.

Más tudományág fogalmaival dolgozik Tesnière valenciael-mélete, amely a vegytanból származó kötött és szabad vegyér-tékek rendszerét alkalmazza a függőségi grammatikai viszonyok leírására. Trier elmélete a szómezőkről a korai térszemantika egy változata, valójában szűkebben a földrajz analógiájára dolgozza ki a jelentésmező fogalmát. A függőségi elméletek hálózatok mű-veletekkel (operátor + operandum).

Mivel a nyelvtudomány hosszabb ideje tudásnak tekinti a nyelvet, az elmemodellek alapvetően befolyásolják a nyelvle-

írást. Az agy felépítésének jellege, a modularizmus vagy holizmus közötti döntés közvetlenül érvényesül a nyelvelméletekben (például a metafora kezelésében). Hasonlóképpen meghatározó a nyelvelsajátításnak a beprogramozottság vagy tanulás alapján történő modellálása. A generatív és kognitív nyelvészet közötti egyik döntő elméleti különbség ebben mutatkozik meg, és ennek jellegéből erednek a nyelv azonosított lényegi jellemzői, így leírhatósága, például a rendszer és használat viszonyában.

A tudományok közötti átlépés, a terminusokkal való kommunikáció azonban számos esetben valóban az összemérhetetlenség helyzetébe fut be. Példaként Lendvai Ernő Bartók-értelmezését³⁸ lehet itt említeni. Lendvai a Bartók-művek szerkezetét elemzi. Az elemzésekben a zenei struktúrát közvetlen összefüggésbe hozza természeti entitásokkal. Ilyen entitás számára többek között a toboz, a napraforgó, a tengely, a híd, a piramis. Ezek a természeti entitások Lendvai szerint pontosan megfeleltethetők egyes Bartók-féle zenei struktúráknak, és Lendvai a más tudományokból származó struktúraleírásokat közvetlenül párhuzamba állítja, pontosabban leíró, magyarázó egységekként alkalmazza a zenei struktúrák leírására. Föltehető, hogy ez az eljárás – kivált abban a mennyiségben és az egyes analógiák közötti összefüggések kimutatásának hiányában – a tudományos összemérhetetlenség egy példáját adja. Még akkor is, ha az összehasonlíthatóság egy mindennapi megismerő nézőpontból akár találó is lehet. Ám a különböző tudományok közötti kommunikáció az elemző kifejtést a látszólag egyszerű, ám valójában fölöttébb összetett analógiákkal megterheli, és a figyelmet a struktúra analógiáira, illetve az analogikus fogalomkapcsolatok természetére irányítja. A ráción alapuló kommunikációt alkalmazó tudományos diszkurzusok ezt a fajta analógiás magyarázatot inkább elutasítják, mint a konstruáláson alapuló, hermeneutikai keretűek.

³⁸ Lendvai 1971.

6. Összefoglalás

A fent tárgyalt kommunikációs modellek alapján a tudományos kommunikáció fő irányairól a következők állapíthatók meg.

A ráción alapuló kommunikációs stratégiák és struktúrák hajlamosak hárítani az egyes tudományok közötti diszkurzív lehetőséget, az objektív megismerés és a magyarázat, a megértés közötti áthidalhatatlan szakadékra hivatkozva, a paradigmatis és módszertani bizonyosságot erősítve.

A konstruáláson alapuló kommunikációs stratégiák és hálózatok inkább nyitottak az átjárásra, vállalva az analógiás metaforizálásban rejlő veszélyeket és egyúttal a lehetőségeket is.

A képzelőerő, a heurisztika, a látszólag vagy ténylegesen (igazolhatóan) hamis társítások tévútra éppúgy vezethetnek, mint járhatnak kivételesen termékeny hatással.

Például a struktúra fogalma a modernségben erőteljesen a nyelvtudományból kiindulva került be más tudományok központi és elméleti szervezőfogalmai közé. A hálózat fogalma az elmúlt időszakban viszont más tudományokból lett a nyelvtudomány egy kiemelten fontos elméleti szervezőfogalma.

A tudás archeológiája azt mutatja nekünk, hogy a tudományos megismerés, amely mindig kommunikatív cselekvés is, kivételes változatosságot mutat az itt vázolt kérdéskörben.³⁹

Az ezredforduló utáni tudományos kutatásban dinamikus alakulnak a két kommunikatív cselekvés- és szerkezet típus változatai és egymáshoz való viszonyuk, visszahatva magára az idealizáltan értett kutatási tevékenységre. Ebben a történeti folyamatban a tudományok közötti kommunikáció egyik alapvető tényezője a tudományok és tudományos elméletek közötti átjárás, egyes fogalmak és szakszavak összemérhetetlen vagy összemérhető használata.

³⁹ Erre lásd például Foucault 2000.

Irodalom

- Altrichter Ferenc (szerk.) 1972. *A Bécsi Kör filozófiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bloor, David 1976. *Knowledge and Social Imagery*. Chicago: The University of Chicago Press.
- de Man, Paul 2002. *Olvasás és történelem*. Budapest: Osiris Kiadó.
- van Dijk, Teun A. (ed.) 1997. *Discourse as Social Action*. Discourse Studies 2. London, SAGE Publications.
- Drosdowski, Günther – Grebe, Paul 1963. *Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fairclough, Norman – Chouliaraki, Lilie 1999. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh University Press.
- Fehér Márta 2000. A paradigmától a lexikonig. In Kuhn, Thomas S. 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó. 251–262.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi*, 862–889.
- Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gadamer, Hans-Georg 1984 [1960]. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1993. Sprache und Verstehen. In *Gesammelte Werke Bd. 2. Hermeneutik II*. Tübingen: J. C. B. Mohr. 184–198.
- Habermas, Jürgen 1988. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Harder, Peter 2007. Cognitive Linguistics and Philosophy. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1241–1265.
- Heidegger, Martin 1993. *Unterwegs zur Sprache*. 10. Auflage. Stuttgart: Neske.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In *Hang – jel – vers*. Budapest: Gondolat Kiadó. 211–257.
- Jauß, Hans Robert 1991. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai.
- Kuhn, Thomas S. 1982. Commensurability, Comparability, Communicability. In Asquith, Peter D. – Nickles, Thomas (eds.): *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*. 2: 669–688.
- Kuhn, Thomas S. 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. *Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lendvai Ernő 1971. *Bartók költői világa*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Strukturális antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1987. *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Oxford English Dictionary* 1972. Oxford: Oxford University Press.
- Popper, Karl 1979. *Truth, Rationality, and the Growth of Scientific Knowledge*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Popper, Karl 1997 [1934]. *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Pullan, Wendy 2000. *Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quine, Willard V. O. 1999 [1969]. Naturalizált ismeretelmélet. In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó. 369–382.
- Ricœur, Paul 1999a. Mi a szöveg? Magyarázni és megérteni. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–33.
- Ricœur, Paul 1999b. Struktúra és hermeneutika. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 34–92.
- Rosch, Eleanor 1977. Human Categorization. In Warren, Neil (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol. I. London: Academic Press. 1–49.

- Rosch, Eleanor – Mervis, Carolyn 1975. Family Resemblances. Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology*, 7: 573–605.
- Saussure, Ferdinand de 1998. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New Directions in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–309.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.